

DERSİM'DEN ÖTE BİR MEMLEKETTE HAY'LI* ZAMANLAR: HOZAT ERMENİLERİ

MEHTAP TOSUN*

Daye no Xozato, onder ca u sene welat o
(Anacığım şu Hozat ne zalim, nasıl memlekettir)
Bexte ma re Sexse nejdiye Karsi yo
(Bahtımıza Şexse, Karsi'ye¹ yakın)
Dersim duri yo itat o
(Dersim kalmış geride, uzakta).²

Ermeni dilinde Khozat, Kırmanc (*Zaza*) dilinde Xozat ve şimdiki adıyla Hozat ilçesi 1847/48 yılından 1881 yılına kadar sancak statüsünde bulunan Dersim'in merkezi durumundaydı. Yani Dersim Sancağı Hozat Kazası'ndan idare ediliyordu. Dersim, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin bölgesel bekası için hep bir

* Hay, Ermenice olup Ermeni/Ermeni halkı anlamını taşır.

* ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

¹ Şexse ve Karsi Dersim sınırları içerisinde yer alan iki köyün adı.

² Silemano Qız tarafından yazılmıştır. Bkz. Mustafa Düzgün, *Dersim Türküleri: Tayé Lawiké Dêrsimî*, Berhem Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 183-186.

sorun olarak görülmüştür. Dolayısıyla, devletin bölgeye dair tutkularına (aşırı ya da radikal biçimlerde) ve çıkarlarına, Dersim’i bilme ve ıslah etme politika ve stratejileri yön vermiştir. Çünkü Dersim, Osmanlı döneminde müşirler tarafından “basil başına bir kıta”³ olarak, Cumhuriyet döneminde ise patolojik (çıbanbaşı) bir vaka ve “fethedilmesi gereken bir saha” olarak tanımlanmıştır. Yani kolektiflikleri açık olmayan ya da genellikle saptanamayan bir insan yığınının meskûn (yerleşik) olduğu bir coğrafya olarak görülmüştür. Bu nedenle, devletin istihbarat raporları ve resmi yazışmaları, gazete yazıları, kendi tarihsel argümanlarıyla hazırladığı etnoğrafileri ve resmi analizleri, Dersim’i bilme merakı üzerine kuruludur. Bu Dersim merakı, sadece devletin tekelinde değildi, “misyonerler için baskı yüzünden Hristiyanlıklarını saklayarak unutmuş ‘eski Hristiyanlar’, Ermeni milliyetçi entelektüeller için aynı gerekçelerle milli kökenlerini kaybetmiş Ermeniler, Kemalistler için ise Kızılbaşlıkları yüzünden Kürtleşmiş öz-Türkler” olarak görülmüştü.⁴ Dersimli de, bu tanımlamaların dışında kendisini, bölgenin yerleşik kategorileri olan Kırmanc (Zaza)-Kurmanc (Kürt)-Alevi (Kızılbaş), Ermeni kimliklerinin her birini barındıran “Kırmancıye Beleke/Çok renkli Kırmancıye” olarak bilip tanıtmıştır. Dolayısıyla, Dersim Sancağı’nın merkezi, yani bugünkü Dersim (Tunceli) ilinin ilçesi olan Hozat da hem bu “Çok Renkli Kırmanc”lığın barındırdığı karışık kimliklere sahip olmuş hem de devletin bilme merakının ve yönetme isteğinin öznesi olmuştur. Jandarma Umum Kumandanlığınca (JUK) 1933-34 yılında hazırlanan resmi rapor,⁵ devletin bilme ve tarif etme isteğinin bir parçası olarak, Hozat adının nereden geldiğine dair şöyle bir çıkarımda bulunmuştur:

Garbi Dersim’in merkezi ve en mühim bir muntıkası olan Hozat sahasına gelince; burada Hozat merkeziyle bu isimle anılan ve garbi Dersim’i ikiye ayıran dereyi mütalaa etmek doğru olur. Eski Türk dilinde *Hozmek*, hop-

³ H. Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 136.

⁴ Yektan Türkyılmaz, “Asmên ra Roz Vîneto: Yimami’nin Ağıtları Soykırım İncelemelerine Neleri Hatırlatıyor?”, *Bianet*, 06.05.2017.

⁵ Bahsi geçen raporun bir nüshası İstiklal savaşı kumandanlarından Org. İzzettin Çalışlar tarafından bulundurulmuştur. Tarih tahmini olarak 1933-34 yılı olarak verilmiş. İçişleri Bakanlığına bağlı Jandarma Umum Kumandanlığınca kayıt altında basılmış. Dolayısıyla bu rapor, yakın tarihin bu döneminin askeri yetkililerce nasıl değerlendirildiğini gösteriyor. Bkz. İzzettin Çalışlar, *Dersim Raporu*, İletişim, İstanbul, 2011, ss. 60-61.

lamak ve sıçramak manasındadır. Bu itibarla bu suya sarp kayalıklardan ve araziden hoplaya sıçraya akmasından dolayı, herhalde bir soy tarafından Hozat adı takıldı ve derenin yüksek kısımlarında aynı adlı bir köy yapıldı.⁶

JUK tarafından hazırlanmış olan bu rapor, Ermeni dilinde Khozat ve Kırmanc (Zaza) dilinde Xozat olan yerleşim yerinin adının, orada yaşayan halkların dillerinden değil de, eski Türkçeden devşirme bir kelime olduğunu öne sürmektedir. Bu savununun amacı, daha öncede belirtildiği gibi, devletin bilme, islah etme ve tarif etme çabalarıyla açıklanabilir. Bu sayede, toplumun geçmişle bağının koparılması, egemen olan bir dil veya kültürün etkisinin kırılması ve devletin siyasi tahayyülüne daha uygun bir toplumsal kimlik bilincinin inşa edilmesi amaçlanmıştır.⁷

Yakınlaştıkça netleşen ve derinleşen bütün bu devlet mekanizmalarının ve stratejilerinin gölgesi altında, Hozat Ermenilerinin tarihi, sınırları belli olan bir toprak parçasını değil, devletin zor ve şiddet ile toplumsal yapıya, kimliğe ve kültüre müdahalesini içerir. Bu tarihin izini sürmek için, hem yıllara göre değişen nüfus bilgilerinin yer aldığı yazılı arşiv ve belgelerden, hem de Hozat Ermenilerinin bellek aktarımlarına dayalı yazılı ve sözlü tanıklıklarından faydalanılacaktır. Bu araştırma kapsamında, 2014-15 yılında Hozat'ın, İn ve Ergen köylerinde görüşmeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra, Zımmek Köyü'ne ait anlatıların tamamı, Ergen ve Peyik köylerindeki birer anlatı ise yazılı kaynaklardan aktarılmıştır.

Demografik Verilerde Geçmişi Aramak

1888-95 yılları arasında Dersim'i dolaşan ve gözlemlerini yazan Antranik, Hozat'ın epey kalabalık bir şehir olduğunu, büyük bir kışlasının olduğunu ve toplamda 1.500 hane bulunduğunu aktarmıştır. Bunların içinde yerli ve çevreden göç etmiş Ermeniler (Harput, Arapgir, Eğin ve Çemişgezek), Türkler ve Kürtler olduğunu belirtmiştir.⁸ 1871 yılı Erzurum bölgesine ait salnamelerde, Hozat Kazası'nın nüfus kayıtları da bu-

⁶ Çalışlar, *A.g.e.*, ss. 60-61.

⁷ Sevan Nişanyan, *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Değiştirilen Yeradlan*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 29.

⁸ Antranik, *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 110.

lunmuştur. Bu salnamelere göre, 1871 yılında 413 ve 1872 yılında 416 Ermeni erkek nüfusu salnameye kaydedilmiş, kadınlar ise sayım dışında bırakılmıştır. Kimi kaynaklarda ise demografik bilgiler, Başbakanlık Osmanlı Arşivine (BOA) dayandırılarak, 1883 yılında 8.060 olan Hozat nüfusundan 849'unun Ermeni etnik kimliğine mensup kişilerden oluştuğu belirtilmiştir.⁹ 1894 yılına gelindiğinde, Mameratül Aziz (Elazığ) salnamesinde, 502 erkek ve 355 kadın olmak üzere toplamda 857 Ermeni'nin nüfusa kayıtlı olduğu saptanmıştır.¹⁰ Bu nüfus verilerini birleştirdiğimizde, 19. yüzyılın son otuz yılında Hozat'taki Ermeni nüfusunun her 10 yılda bir neredeyse sabit bir seyir izlediğini görebilmekteyiz. Oranlarda beklentiye uygun bir artış olmamasının nedeni, hem 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşen olayların bölgedeki Ermenilerin katledilmesinin birinci durağı olması, hem de 1891 yılında Hamidiye Alayları'nın kurulması sonucunda bu alaylar tarafından gerçekleştirilmiş olan 1894-96 olayları sonrasındaki ölümlerle açıklanabilir.

Dersim Sancağı'nın merkez kazası Hozat, 1915'te Dersim Sancağı'nda yer alan kazalar arasında nüfusu en az olandı.¹¹ Ermeni nüfusunun 20. yüzyılın başlarındaki durumuna bakacak olursak, Kevorkian, 1915'ten önce 16 yerleşim yerinde, 2.299 Ermeni nüfusu olduğunu ve bunun yanı sıra, kazada 18 kilise, 11 manastır ve 180 öğrenciye ders veren 5 okul olduğunu belirtir.¹² Kasparyan ise, Hozat'ta 13 yerleşim birimine dağılmış 1.557 Ermeni yaşadığını ve 12 kilise ve çoğu harabeye dönmüş bir dizi manastır ile 4 okul olduğunu ileri sürmektedir.¹³ Bu iki veriyi karşılaştırdığımızda, yerleşim birimleri, kilise ve okul sayısı arasındaki rakamsal farkın nedenin, bazı köylerin Hozat ile Çemişgezek ya da Ovacık gibi kaza-

⁹ Abdülkadir Gül-Ali Rıza Özdemir, *Dersimliler Ermeni mi?*, İdil Yay., İstanbul, 2014, s. 226.

¹⁰ Ayrıntılar için bkz. <http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/sandjak-of-dersim/locale/demography-part-i.html>.

¹¹ Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul, Aras, 2012, s. 386.

¹² Raymon H. Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, İletişim, 2015, s. 392; Kevorkian ve Paboudjian, *A.g.e.*, s. 386.

¹³ H. Kasparyan, *Çemişgezek Yev İr Küğçeri, (Çemişgezek ve Köyleri)*, Baykar Basımevi, Boston, 1969, ss. 427-429, akt. Hovsep Hayreni, *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 511.

lar arasında kalmış olması ve buralara dahil edilip/edilmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu döneme dair nüfus bilgileri biraz daha ayrıntılandırıldığında, 1913 Patriklik kayıtlarına göre; toplamda 1.678, 1914 Osmanlı kayıtlarında 1.151 Ermeni nüfus bulunduğu belirtilmiştir.¹⁴ 1915 öncesine ait, adı geçen dört kaynaktan derlenen nüfus verilerini topladığımızda, Patriklik ve Osmanlı kaynaklarının verileri, 1 yıllık nüfus hareketi de göz önünde bulundurulduğunda, Kasparyan'ın verdiği nüfus miktarı ile neredeyse birbirine paraleldir, ancak Kevorkian'ın verdiği nüfus miktarının bu iki kaynağın rakamlarından fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeninin, belki de Kevorkian'ın, belli bir yıldaki sayımı değil, 1915'e kadarki genel bir nüfusu vermesinden kaynaklandığı düşünülebilir. 1915 sonrası döneme geldiğimizde, Başbakanlık Osmanlı Arşivine dayanan veriler, Hozat'ta, 1918'de, 27.030 toplam nüfustan, 1.400 Türk, 24.000 Kürt, 1.270 Ermeni ve 360 Süryani¹⁵ olduğunu gösterir.¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 28 Ekim 1927 tarihli nüfus kayıtlarına göre ise, Hozat'ın toplam nüfusu 10.487'dir. Bu nüfus içerisindeki dağılıma göre, 12 Katolik, 25 Ortodoks, 231 Ermeni, 21 Hristiyan¹⁷ ve 10.198 İslam'a tabi birey bulunmaktadır.¹⁸ Resmi raporlarda, 1915 yılında, Hozat'tan 1.088 Ermeni'nin tehcir edildiği belirtilmiştir. Ancak, Hozat kazasından 1.088 Ermeni tehcir edildiğini beyan eden bu resmi raporlar, kazadaki bütün Ermenilerin öldürüldüğü ya da tehcir edildiği sonucunu vermektedir.¹⁹ Fakat Kevorkian, "kazanın çoğrafiyası göz önüne alındığında bunun pek muhtemel olmadığını ve Ho-

¹⁴ Ayrıntılar için bkz. <http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/sandjak-of-dersim/locale/demography-part-i.html>.

¹⁵ Hozat Kazası'ndaki Süryani nüfusuna ilişkin veriyi sadece Başbakanlık Osmanlı Arşivi verilerinde görmekteyiz. Bu verideki bir diğer önemli nokta da, bu arşivde, 1918'den daha önceki yıllarda Süryani nüfusun varlığına dair herhangi bir veri bulunmamasıdır.

¹⁶ Gül ve Özdemir, *A.g.e.*, s. 226.

¹⁷ Bu sayıda etnik kompozisyonunun Ermeni ve Hristiyan nüfus olarak ayrı ayrı olarak verilmesi dikkat çekicidir.

¹⁸ Aynı kayıtlarda, erkek ve kadın toplam nüfusun analisanına dair çizelgeye baktığımızda, 8.043 Kürtçe, 297 Ermenice ve 2147 Türkçe olduğunu görüyoruz. Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan 28 Ekim 1927 Umumu Nüfus Tahriri, Hüsniyatı Matbaası, İstanbul, 1929.

¹⁹ Kevorkian, *A.g.e.*, s. 596.

zat'ta yaşayan Ermenilerin yarısının katliamlara kurban gittiğini, diğer yarısının ise Dersim dağlarına kaçmayı başardığını düşünmenin daha makul olduğunu” belirtir.²⁰ Bu iddiayı yukarıda bahsi geçen, 1918 yılına ait resmi nüfus verileri de doğrulamaktadır. Yani bu veriler, 1915 yılındaki soykırım ve tehcir politikaları sonrasında, nüfusta beklenen dramatik azalışın, 1918 yılına ait devlet kanallı resmi sayıma pek de yansımadığını göstermektedir. Dolayısıyla, resmi raporların Hozat Kazası'ndan 1.088 Ermeni tehcir edildiğine dair verisi ile 1918 yılında yapılan resmi nüfus sayım sonuçları birbiriyle çelişen rakamlar ortaya koymaktadır. Fakat nüfusta beklenen düşüşü, yukarıda aktarılan 1927 tarihli nüfus verisinde bir nebze de olsa görebilmekteyiz.

Geçmişte Bugünü Aramak

Dersim Sancağı'nın yönetim merkezi olan Hozat Kazası'nda Ermeniler birçok köye dağılmış vaziyette yaşamaktaydı.²¹ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen sonrasında, Ermeni Patrikhanesi tarafından Anadolu'da görevlendirilen üç Ermeni Rahip, Hozat'ta, hemen her köyde nüfusun Türk ve Kızılbaşlarla karışık olduğunu, yer yer Ermenice konuşan Süryanilerin olduğunu ve bölgedeki pek çok manastırdan bir tek Halvori'deki Surp Garabed Manastırı'nın²² sağlam olduğunu gözlemlemişlerdir.²³ Ermeni kaynaklarının çoğunda Kızılbaşlar olarak genellenen topluluk aslında yöre halkının da tabiriyle “Kırmancıye”, yani Kırmanc dilini konuşan, bugünkü adıyla Kırmanc (Zaza)-Kurmanc (Kürt)-Alevi kimliğinin bir kompozisyo-

²⁰ Kevorkian, *A.g.e.*, s. 596.

²¹ Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bu köyler: Incğag/İn (Altınçevre), Yergayn/Ergan/Ergen (Geçimli), Ağzunig/Arsunik (Akpınar), Havşakar, Havşeker, Peyig/Payek (Çağlarca), Sigidig/Sakedik/Segedig (Kalecik), Sorpiyan (Yenidoğdu), Zembeğ/Zimex/Zimmek (Gölbahar), Teşgeg/Taşdak/Teştik (Atadoğdu), Sin (Geyiksuyu), Halvori, Halvorivank, Hağtug, Akrag/Ekrek, Dekke/Tekia (son 3 köy Khozat kazasının doğusunda yer alsa da, coğrafi konumu bakımından daha yakınında buldukları Çemişgezek Piskoposluğuna bağlıydılar (Kevorkian ve Paboudjian, *A.g.e.*, s. 386; Hayreni, *A.g.e.*, s. 512). Bu köy adlarına baktığımızda, Ermenice asıllarından Türkçeye çevrildiği görülmektedir. Bu değiştirme çabasının amacını, bölgede hâkim olan dillerin, kültürlerin ve toplumsal ağın nüfuz alanının yok edilmek istenmesi olarak açıklayabiliriz.

²² Bu manastır Halvori Manastırı olarak da bilinir.

²³ Vahan Bardizaktsi, Boğos Natanyan ve Karekin Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878 Cilt II/ Raporlar*, yayına hazırlayan Arsen Yarman, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 486.

nunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bir önceki başlık altında verilen yıllara göre nüfus dağılımı bilgilerinden de görüleceği gibi, Hozat'ta homojen bir etnik ve dini nüfustan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Hozat, son iki asırlık tarihi içerisinde, gerek Abdülhamit döneminde, gerek I. Dünya Savaşı'nda gerekse Kemalist dönemde etnik temizlikten, zorunlu yer değiştirmeye/tehcire ve yok etmeye uzanan müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemlerde, bölgedeki halklar [Kırmanc (Zaza)-Kurmanç (Kürt)/Alevi (Kızılbaş), Ermeni] şiddetin her türlüyle ile değişen oranlarda baş etmek zorunda kalmıştır. Ancak, tanıklıklar ve anlatılar, ilçedeki Ermenilerin bu şiddeti diğerlerine göre çok daha ağır bir şekilde yaşamış olduğunu ve büyük bedeller ödediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Hozat Ermenilerinin “kendilerini” ve kimliklerini inşa süreçleri oldukça zorlu bir düzlemde ilerlemiştir. Bu kendilerini var edebilme ve kimliklenme süreçleri iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama, kıyım ve saldırı dönemlerinden sağ kalan Hozat Ermenilerinin aşiretler/bireyler aracılığıyla belli bir karşılık üzerinden ya da karşılık beklenmeden korunması/ saklanması/kurtarılması, ikincisi ise Ermeni kimliğinden arınma stratejileri ya da Ermeni kimliğine yeniden adapte olabilme çabasıdır.

Karşılıklı/Karşılıksız Çıkarlar ve İşbirlikleri

Dersim'in bütün yerleşim birimlerindeki aşiretler, hem toplumsal ağa bir şekilde nüfuz etme, hem de dış dünya ile ilişkileri kurma yetkisine sahipti. Ancak, aşiretlerin işleyişi ve iç örgütlenişi büyük ölçüde dış etmenlerden (diğer aşiretler, bölgedeki aşiret-dışı nüfus ve en önemlisi, devletler) etkilenmekteydi.²⁴ Dolayısıyla aşiretler, sanıldığına aksine merkezîyetçi siyasetin mutlak mağdurları olmalarından ziyade, çıkarları gereği merkezî otoriteyi, rakipleri olan diğer aşiretlere karşı harekete geçirme veya bölgesel güçlerini pekiştirme noktalarında rasyonel tercihler yaparak, merkezî politikaları aşağıdan belirleme kabiliyetine sahip aktörler olarak da karşımıza çıkarlar.²⁵ Devletin aşiretleri etkisi altına alışı, sanıldığından çok daha çeşitli ve nüfuz edici biçimlere sahip olmuştur, yani aşiretler devlet tarafından silah-

²⁴ Martin V. Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim, İstanbul 2003, s. 200.

²⁵ C. Gündoğdu ve V. Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 15.

landırılıp askerî bir görev de üstlenmiştir.²⁶ Çünkü merkezi otorite, yönetmeyeceği devlet dışı uzamları bünyeye katmak ya da en azından tarafsızlaştırmak için tüm gücünü seferber etmeye çalışmaktadır. 1891'de Hamidiye Alayları'nın kurulmasının arka planında bu strateji vardır. Bu alayların kurulması esnasında Kürt aşiretlerinin birçoğu, oluşturulan Aşiret Alayları'na dahil edilirken başvuru yapan bazı Dersim aşiretlerinin başvuruları ise devlet katında aynı iştiaqla karşılanmamıştır.²⁷ Bunun nedeni, hem Abdülhamid idaresinin Dersim aşiretlerinin bir kısmını güvensiz olarak görmüş olması, hem de Abdülhamid dönemine ait resmi yazışmalarda Dersim aşiretlerinin bir kısmının Ermenilerle ve hatta Ruslarla²⁸ yakın ilişki içerisinde olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Neticede Dersim Aşiretleri merkezi idare tarafından güvenilir bulunmamıştır. Bu dönemde, Rusya sadece Ermenilerle değil, aynı zamanda Osmanlı hâkimiyetinde olan İç Dersim'deki Kürt aşiret liderleri ile de ilişki kurmuştu.²⁹ Dolayısıyla bütün bu gelişmeler, Dersim'in genelinden ve özel olarak da Hozat'taki aşiretlerin hiçbirinden Hamidiye Alayları'na katılımın gerçekleşemediğini göstermiştir.

1915 yılına gelindiğinde, Dersim'deki ve çevre kentlerdeki, köylerdeki Ermeniler, Dersimli aşiretler aracılığıyla, karşılıklı çıkar ve işbirliği içerisinde buldukları yerlerden Dersim'e ve buradan da Erzincan'a geçerek, Rus cephesinin gerisine ulaşmış ve hayatta kalmışlardır. 1915-17 arasında bölgede görev yapan misyonerler, Dersim'in, Harput gibi çevre bölgelerde kabul görmeyen Ermenilerin, yaşayabilmesi veya kaçabilmesi için tek mümkün sığınak olduğunu tuttıkları günlüklerde ifade etmişlerdir. Harput'ta bulunan Amerikan misyoner Riggs, anılarında, Ermenilerin 1895 katliamında Dersim Kürtleri tarafından yağmalandıklarını, ancak 1915'te herhangi bir yağma olayı olmadığını ve savunmasız Ermeni kaçakları/

²⁶ Bruinessen, *A.g.e.*, s. 200.

²⁷ 11 Ağustos 1896 tarihli bir arızada Dersim'de aralarında Alişer Ağazade, Kanozade, Reşozade, Diyabzade ve Seyyid İbrahim Ağa'nın da bulunduğu on aşiret ileri geleninin Hamidiye Alayları'na kabulleri için defalarca başvurdukları ancak bu başvurularının kabul edilmediği görülmektedir. Y.PRK.AZJ, 33/70, 27R.1314, aktaran Gündoğdu ve Genç, *A.g.e.*, s. 20.

²⁸ Janet Klein, "Social relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915", ed. Jongerden J. ve Verheij, J. "State Tribe and Dynasty and the Contest Over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century" içerisinde, Brill: Leiden 2012, s. 151.

²⁹ Klein, *A.g.e.*, s. 151.

mültecileri zarar vermekten çok koruduklarını anlatmıştır.³⁰ Bu koruma karşılığında, buldukları yerleşim yerlerinden Dersim'e iltica için akın eden Ermenilerden para verebilenlerden para alınmış, ancak parasız olanlar ise tazminat istenmeksizin hem korunmuş hem de misafir ve komşu olarak sahip çıkmıştır.³¹ Harput'ta 1907-14 arasında görev yapan diğer bir misyoner olan Danimarkalı Maria Jacobsen'in kaleme aldığı anılarında ise, Ermenilerin çoğunun Dersim için yola koyulduğunu fakat Kürtlerin, her biri için birkaç lira istediğini, Ermenilerin verecek parası olmadığını ama kendilerinin ellerinden geldiğince yardım etmeye çalıştığını belirtmiştir. Eğer yardım etmeselerdi onları Harput'ta beslemek zorunda kalacaklarını ama Dersim'e giderlerse iş bulacaklarını ya da diğer misyonerlerden daha rahat para bulabileceklerini aktarmıştır.³² Jacobsen, 22 Ağustos 1916 tarihli günlüğünde, Erzincan'ın düştüğünü ve Dersim'de yaşayan tüm Ermenilerin Ruslar tarafından teslim alınıp kurtarıldığını yazmıştır.³³ Yine günlük, Enver Paşa'nın 1916 yılı içerisinde bölgeye yaptığı ziyaretten bahsetmiş ve "Paşa'yı karşılamaya gelen Kürt ağaların ona Kürtlerin sürgününü durdurmasını aksi takdirde, Hozat'ı tutamayacaklarını" söylediklerini not etmiştir.³⁴ Buraya kadar aktarılan misyoner günlüklerindeki notlar, Ermenilerin, Dersim halkının koruması altında, devlet güçlerine karşı güvende kalabildiklerini ortaya koymuştur. Misyoner günlüklerinden ziyade, bu savı doğrulayan bir başka kaynak ise devlet tarafından, Jandarma Umum Kumandanlığınca (JUK) 1933-34 yılında hazırlanan resmi raporda geçen şu cümlelerdir:

1916 yılı... Ruslar Erzincan'ı işgal ettikleri zaman, içlerindeki Ermeni komitaları da faaliyete geçerek, Ermeni tehciri esnasında Dersim'e iltica etmiş ve Dersimlilerce kabul ve muhafaza edilmiş olan Ermenileri para mukabilinde kurtararak kendi teşekkürleri içerisinde almışlardır.³⁵

³⁰ Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, Gomidas Institute, Michigan, 1997, s. 111.

³¹ Riggs, *A.g.e.*, s. 112.

³² Maria Jacobsen, *Diaries of A Danish Missionary Harput 1907-1914*, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 2001, s. 176.

³³ Maria Jacobsen, *A.g.e.*, s. 156.

³⁴ Maria Jacobsen, *A.g.e.*, s. 150.

³⁵ Çalışlar, *A.g.e.*, s. 194.

JUK'un tuttuğu bu resmi rapor, hem misyonerlerin aktarımlarıyla paralellik içermekte hem de Ermenilerin Dersim'de korundukları tezini doğrulamaktadır. Diğer bir ifadeyle bu rapor, Ermeniler ile diğer halklar [Kırmanc (Zaza)-Alevi (Kızılbaş)-Kurmanc (Kürt)] arasında çıkar ilişkisi ve çıkar ortaklıklarının söz konusu olduğunu belirtmektedir.

Dođu illerindeki Ermeniler, Rus birliklerinin hakimiyeti altındaki bölgelere ulaştıklarında güvende olacaklarını düşünmekteydiler. Çevre illerden, kazalardan ve köylerden, Erzincan'daki Rus cephesinin gerisine ulaşıp sağ kalmayı hedefleyen Ermeniler için, Dersim üzerinden açılan yolların en önemlisi Hozat'ın Ağzunik Köyü'nden geçmekteydi. Çünkü Harput'tan Hozat Ağzunik'e geçişler güvenliydi ve yalnız tehirden sıyrılabilmiş bazı Harputlu Ermeniler değil, sürgün kabileleriyle buraya ulaşan ve yarı yıkık köylerde geçici kampa alınan Erzurumlu, Bayburtlu, Erzincanlı, Arapgirli bazı Ermeniler de bu kaçış hattından yararlanmıştı.³⁶ Bu yolla Ağzunik'ten geçip kurtarılanlardan Nazaret Piranyan'ın tanıklığını aktaran Hayreni, Piranyan'ın kendi kaçış sürecine ve yoluna dair vermiş olduğu ayrıntıyı şu şekilde aktarır:

Piranyan ve kız kardeşi kendilerini karşıya geçiren Kürtün refakatinde sabaha kadar yol alarak Dersim köylerine ulaşmaya çalışır. Havşeker'den de (Ermeni kayıtlarında Havşakar olarak geçer. Dersim'in güney kapılarından biri) Hozat Ağzunik'e/Ağzunik'e giderler (1915'e kadar Ermenilerin Kürtlerle karışık yaşadıkları bir köydü. Bugünkü resmi adı Akpınar). Kürtler Piranyanları Ağzunik'te Mehmet Ali Ağa'ya bırakır. Piranyanlar Ağzunik Kilisesi'ne geçer, orada hayli çok sayıda Ermeni toplanmıştır. Büyük bölümü Harputlu olup Erzincan'a geçecektir. Ağzunik düzce, uzun ve hoş görünlü bir tepenin üzerine kuruluydu. Yaklaşık 400 nüfuslu bu köy Ermeni kaçakları Harput'tan Dersim'e taşımada önemli bir üs haline gelmişti.³⁷

Harput'tan, Mezre'deki Alman Koleji öğrencisi, 21 yaşındaki Vanlı Hayg Vartanyan'ın kaçış öyküsü de şöyle aktarılmıştır “*Dersimli bir kürde 40 lira verip Ağzunik Köyü'ne geçtik, ilkbahara kadar bir*

³⁶ Hayreni, *A.g.e.*, s. 682.

³⁷ Hayreni, *A.g.e.*, ss. 683-685.

ahırda yaşadık” (A.g.e., 689). Başka bir kaçış tanıklığı ise şu şekildedir: “*Arapgirli Kalusdyan tehcir sırasında 16 yaşındadır. Fırıncılar adındaki sürgün kampına kadar her türlü dehşeti yaşadktan sonra ablasını almaya çalışan bir subay tarafından Malatya’ya götürülür. Orada İslamlaştırılıp bir şeyhin yanına verilir. Eziyetli 2 yıl geçirdikten sonra, İslam kimliğiyle seyahat imkanını kullanıp Harput’a gelir. Amerikan misyonerliğinden para alıp 3 hafta sonra Dersimli Kürtlerle beraber yola koyulur. Dokuz kişi olarak ulaştıkları Ağzunik’te, kendileri gibi kaçak 2.000 Ermeni’nin birikmiş olduğunu görür. 10 gün orada kaldıktan sonra, 54 kişi ile beraber Erzincan’a doğru yola çıkar ve 6 günde Rus sınırında olurlar. Tarih 8 Mart 1917’dir*”.³⁸

Bu tanıklıklar bize, Harput’tan Dersim’e kaçış trafiğinin 1916-17’de devam ettiğini ve Ağzunik’te büyük bir yığılma olduğunu göstermektedir. Hozat’ın dışından gelen Ermenilerin, sırası ile kaçış, korunma ve kurtulma üzerinde ilerleyen hikayelerinin yanı sıra Hozat Ermenilerinin de bu dizilişe uygun anlatıları ve tanıklıkları bulunmaktadır. Varolan yazılı tanıklıklar içinde Vahakn Der Boğosyan’ın Hozat merkezindeki tehcir günlerine dair anlatısı kayda geçirilmiştir:

“Tanık Vahank ergenlik çağlarında bir çocuk, 1915’in 2 Haziran günü kasabanın Ermeni mahallesindeki evinden dışardaki gelişmeleri izliyor. Askerlerin mahalleden 40-50 kadar erkeği aralarına alıp döverek götürdüklerini görür. Daha sonraki günlerden birinde, sabah sokakları dolaşan tellal, geride kalanlara ‘Urfa’ya sürgün edilmek üzere hazırlanmış’ bildiriminde bulunur. Yola koyulduktan sonra eski ve yıkık dökük Hozat Askeri Kışla’sına sokulurlar. Fakat yolculuktan bahsedilemez, kimine İslamlaşma, kimine ölüm görülmektedir. Üçüncü gün gelen kaymakam, kadınları çağırır ve masanın üzerindeki Kur’anı gösterip, ‘bizim istediğimiz İslam olacaksınız’ der. Vahank bir şekilde kaçmayı başarır ve Hozat’taki bir tanıdığına kapısını çalar. Yerli zengin bir Türk onu saklar. Daha sonra ablası ve eniştesinden aldığı mektup üzerine onların yanına, bulunduğu yere kaçır ama orda operasyon olduğunu öğrenir ve ormanda saklanır. Orada

³⁸ Ermenistan ulusal arşivi, *Kedername/Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımını 1915*, Hayatta kalanların tanıklıklarına dair belge koleksiyonu, İstanbul, Belge Yayınları, 2014, ss. 453-454.

Karaballı Aşireti'nin Ermenileri teslim etmezlerse hepsini kırılacağı bilgisi gelir. Ama Kürtlerin ölüm pahasına teslim etmediğini belirtir. Ormandaki 4. gün Kürtler gelir ve askerin çekildiğini haber verir. Köye dönen sığınmacılar o gece Ferhadan Aşireti'nin yanına gider. Altı ay burada kaldıktan sonra Rusların Erzincan'ı ele geçirmesi üzerine Kürtler aracılığıyla Erzincan'a geçerler".³⁹

Aktarılan bu anlatı ile soykırımdan zarar görenleri kurtarma çabalarının ne denli önemli olduğunu görmekteyiz. Soykırım ortasında kalmış bir halkın hayatta kalabilmiş bireylerini güvenli yerlere kaçıran Dersimliler, hem nakil sırasında hem de götürüp sakladıkları köylerinde, devletin şiddetini kendi üzerlerine çekmenin hayati risklerini de göze alarak davranmışlardır.⁴⁰ Hozat'taki koruma/kurtarmaya dönük çabalar, Ermeni olmayan komşular tarafından da hem yazılı hem de sözlü olarak benzer anlatılarla dillendirilmiştir. Bu anlatılardan biri, Diyar Ağa'nın torunu, Hozat'ın Peyik Köyü'nden olan Ané Xatun tarafından şu şekilde söze dökülmüştür:

"Diyar Ağa'nın kızı, Nare Xatun, annem... Annem Cemşi Ağa ile evlenip Hozat'ın İnciğa Köyü'ne yerleşir. Büyük Ermeni kırımından sonra, köylerimizde az da olsa Ermeni kalmıştı; Ağzunik, Sege-dik köylerinde vardı, bizim Peyik'te, Hozat'ta... Sando'nun ailesi Diyar Ağa'nın marabalarındandı. Ermeni kırımında Halep'e giderken dinlenmek için bizim eve gelmişler. Sando kundakta bebek daha. Annem yeni evli. Diyorlar ki: 'Nare Xatun, biz sağ kaldık, istedik, bize kızımızı gönderirsin, yok sağ kalamadık, sizin olsun, yanınızda büyüsün'. Sando bizim yanımızda kaldı. Bizim için aileden biriydi; benim ablamdı. Ben ilkokul birinci sınıfa giderken bir mektup geldi. Mektupta, Cemşi Ağa, kızımızı size bırakmıştı, eğer yaşıyorsa, terazinin bir tarafına kardeşimizi, diğer tarafına da altın koy tart; kardeşimizi bize gönder, biz de sana altın gönderelim. Adını değiştirmedikimiz Sando'yu babam yanına çağırıldı. Gel kardeşlerine gönderiyim seni dedi. Sando, ben gitmem, Ermeni olmam dedi".⁴¹

³⁹ 1916-17 yıllarında hayatta kalanlardan alınan ve Ermenistan Ulusal Arşivi'nde saklanan el yazılı anlatımlarından biridir A. Virapyan-K. Avakyan, aktaran Hayreni, *A.g.e.*, ss. 512-515.

⁴⁰ Hayreni, *A.g.e.*, s. 681.

⁴¹ Betül Fadime Günday, "*Adın Perihan Olsun*" *Diyar Ağa'nın Torunu Ane Hatun'un Hikayesi*, İletişim, İstanbul, 2016, ss. 48-49.

1915'e dair bir başka bireysel koruma/kurtarma hikayesini, kendisi de Hozatlı olan müzisyen Mikail Aslan'ın, bu dönemi yaşayan büyüklerinden dinlediklerini aktardığı söyleşisinin bir bölümünü bu bağlamda paylaşabiliriz:

“Bu vahşetten üç gün sonra annemin dedesi Usen Ağayê Kavırî bu vadiye gidip süpürgelik topluyor. Vadiden, inleme sesleri geliyor kulağına, önce korkudan duymazlıktan geliyor. Sonra inlemelerin küçük bir çocuğa ait olduğunu fark ediyor. Cesaretini toplayıp burnunun direğini kıran ceset kokularına aldırış etmeden ölülerin bulunduğu alana varıyor. Kafa üstü, sık dikenlerin içerisine düşmüş 3-4 yaşındaki çocuğu çıkartıyor. Gündüz vakti Ermenilerin peşine düşmüş ihbarcı ve milislerden korktuğu için geceyi bekliyor. Gece yarısı çocuğun yaralarını sarıp ahırda kendisine yer yapıyor. Birkaç gün sonra çocuk kendine geliyor ve konuşuyor. Ölülerin bulunduğu yerde kendisinden başka bir kız çocuğunun varlığından söz ediyor. Usen Ağa, gidip onu da alıp geliyor. Her ikisini iyileştirdikten sonra kızı yanına alarak gizlice köyden ayrılıyor. Birkaç gün sonra kızı alıp köye geri dönüyor. Getirdiği kızın bir yakınına ait olduğunu söyleyerek yaşama dönmesini sağlıyor. Adı Mecir olan bu kız daha sonra evlenip çoluk-çocuk sahibi oluyor. Erkek çocuğu da birkaç yıl ahırda gizlice ağırlıyor, onu da aynı kız gibi, bir gün alıp çoban diye köye getiriyor. Çocuk 16 yaşına varınca kendi isteğiyle Elazığ'a, oradan İstanbul'a gidiyor”.⁴²

Soykırımın öyküsü, büyük işbirliklerinden pasif direnişe, sürgün edilmeler ve öldürmelerle ilgili süreçlere isteyerek katılanlardan, zulüm görenleri kurtarmaya çalışanların bireysel kahramanlıklarına kadar çok farklı ince ayrımlar içermektedir. Dolayısıyla bu öyküler içerisindeki koruma/kurtarma çabaları, kurtarılanın sadece fiziksel anlamda bütünlüğünü koruyabilmektedir. Çünkü 1915'te sağ kalabilen Hozat Ermenileri, kendilerini ekonomik açıdan oldukça soyutlanmış, yani mülksüzleştirilmiş halde bulmuşlardır. Bu duruma ilişkin anlatılar, korumanın/kurtarılmanın bedelinin ekonomik ve sınıfsal açıdan bir şekilde ödeltildiğini öne sürmektedir:

⁴² Belgin Cengiz, Mikail Aslan ile röportaj, *Agos*, Temmuz 2010, Sayı 747, 23.

“Kohar ve üç çocuğu (Hripsime, Ağavni ve Toros) katliamdan sağ olarak kurtuluyorlar. Kohar ve çocukları, bir süre mağaralarda saklanarak, Gullik denilen otu yiyerek hayatta kalmışlar. Daha sonra, köye dönerek, bir zamanlar onların olan yerlerde hizmetçi olmuşlar (Kadın)”.⁴³

“Tabii o zamanları ben bilemiyorum, ama köyün ileri gelenleri Ermenileri saklamış. Kendilerini bir işçi gibi çalıştırmışlar. Köylerde maraba halinde çalışmış Ermeniler (Erkek, 84 yaş)”.⁴⁴

Bu iki anlatı, hayatta kalabilmenin ve başkalarınca korunmanın karşılığında, mekânsal ve ekonomik anlamda nasıl soyutlanıldığını göstermektedir. Anlatılarda yer alan hem kadınlar hem de erkekler açısından sınıfsal konumda bir düşünüş yaşandığına dair ifadeler, mekânsal ve iktisadi soyutlanmanın ne derecede olduğunu vurgulamaktadır.

1915 ve 1938’in Tanıklığında Hozat

Dersim ve çevresindeki yerleşim yerlerinde, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Rus savaşı ile başlayan olaylar, bölgede, Ermenilere dönük saldırıları tetiklemiş ve bu saldırılar daha sonra meydana gelecek olan büyük felaketin habercisi olmuştur. 1914 yılına gelindiğinde Ermeniler için tüm ülke de olduğu gibi Hozat’ta da toplu imha hareketinin başladığı bir yıla girilmiştir. Toplumsal bir bedeni tamamen veya kısmen yok etmeyi amaçlayan zorunlu yer değiştirmeden/tehcirden yok etmeye uzanan tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler sonucunda bir şekilde hayatta kalabilenlerin tanıklıkları sayesinde, Hozat’taki Ermenilerin şiddet dolu çarpıcı hikayeleri gün yüzüne çıkmıştır. Bu tanıklıklar, bize, nerelerde neler yaşadıklarını, yaşadıkları zor deneyimlerle nasıl başa çıktıklarını, yaşadıklarını kimlerle nasıl paylaştıklarına dair bilgiler sunar:

⁴³ Beyrut’ta yaşayan sanatçı ve psikolog Anita Toutikian’ın ‘N’akışlar’ adlı sergisinde verdiği röportajdan alıntıdır. Sergi, Toutikian’ın, Soykırım’dan kurtulan, 1938 Dersim Katliamı’nı yaşayan anneanesi Hiripsime Sarkisyan’ın işlediği nakışları içeriyor. Toutikian, bu röportajda “Anneannem hiç konuşmadı, ancak iğne ve iplikle anlattı; acısını, korkularını, tanıklığımı, öyküsünü nakışlara döktü” demiştir. Röportaj: Maral Dink, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11518/nakis-lara-islenen-dersim-tarihi>, 07.07.2015.

⁴⁴ Anlatıcı: Kevork Garbisyan, bkz. Murat Kahraman, *Göküüzünü Kaybeden Kartal: Dersimli Gregoryan Ailesinin Anıları*, İletişim, İstanbul, 2015, s. 91.

“Anneannem Hiripsime, Dersim’in Ergan (bugünkü ismiyle Ergen) Köyü’nde doğdu. Annesinin adı Kohar Bedoyan, babası ise Sarkis Sarkisyan. Sarkis, ünlü İnce Keşiş’in torunuydu. İnce Keşiş, 1915’ten önce bölgedeki Ermenilere hizmet eden, Ergan Kilisesi’nin son rahibiydi. Kilisenin içinde yakılarak öldürüldü. Kohar ve Sarkis’in 10 çocuğu oldu; Bağdasar, Nazeli, Misak, Ağavni, Hripsime ve adını bilmediğim dört çocuk... 1915’te Kohar’ın tüm ailesi, Bedoyanlar, ‘Kazık’ denilen işkence aletinde, işkenceyle öldürülmüşler. Bildiğim kadarıyla, aileden sadece Kohar ve o zaman 14 yaşında olan kuzeni Armenak Bedoyan kurtuluyor. Armenak, neredeyse 100 yaşına kadar yaşadı ve Beyrut’ta bize hep ‘memleket’ hikâyeleri anlattı”.⁴⁵

Hozat’ın İn Köyü’nde yapılan aşağıdaki görüşme, yukarıdaki anlatıdaki benzer biçimde yakarak öldürme, katletmenin yaşandığını aktarır:

41 doğumluyum, bu köyün yerlisiyiz. Ben dedemi görmedim, çoktan ölmüşler, babam küçükken ölmüşler. 1915’te Ermenileri kırmışlar. 1915’te babam odunların arasına saklanmış kurtulmuş. Babamın anne babasını evin içinde, evi yakarak öldürmüşler (Erkek, İn Köyü, 76 yaş).

Hozat’a bağlı Zımmek Köyü’nden bir anlatıcı da benzer şekilde ailesinin büyük bir bölümünün tehirden kurtulamadığını belirtir:

Ben Hozat Kazası’nın Zımmek Köyü’nden, Kesiş ailesinden Beyros’un oğlu, Margirit’ten dogma, 1926 doğumlu Sarkis Yıldız. Seferle (1915 Ermeni Tehciriyle) birlikte babam ve yayamdan (babaanne) başka kimse kurtulmamıştır.⁴⁶

Yazılı ve sözlü anlatılarda adı sıkça geçen, Hozat Ermenilerinin katledildikleri yer olarak bilinen, yerli halkın hafızasına işlemiş Kayışoğlu Yarması adında bir mevki vardır. Hozat 1915’ten her bahsedildiğinde mutlaka bu uçurumun adı anılmaktadır. Aşağıda Hozat’ın iki ayrı köyünden aktarılan anlatılarda da Kayışoğlu Yarmasının/Uçurumunun adını görmekteyiz:

⁴⁵ Anita Toutikian ile yapılan röportaj. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11518/nakislaraislenen-dersim-tarihi>, 07.07.2015

⁴⁶ Anlatıcı: Sarkis Gregoryan, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, s. 21.

Ergan'da, Ermeni erkekler evlerinden alınmaya başlandığında, Sarkis, ailenin diğer erkekleriyle birlikte bir mağarada saklanıyor. Hırpsime, onlara yemek götürmek için her gün saatlerce yürüyor. Bir gün, İbrahim Ağa, Hırpsime'yi takip ediyor ve Sarkis'in yerini buluyor. Sarkis'i, Ergan yakınlarındaki Kayışoğlu Yarması olarak bilinen uçurumdan atıyor. Ailenin tüm erkeklerin bir kısmı bu şekilde öldürülüyor ya da kayboluyor.⁴⁷

1915'te bizim dedelerimizi bir seferinde vurmuşlar. Ağalık döneminde toplanmışlar. Bunları tuzağa düşürüyorlar, getirip öldürüyorlar. Babamın babasını ve annesini de öldürmüşler 1915'te. Hozat'ın girişindeki Kayışoğlu Yarması'ndan aşağıya atmışlar, herkes de söylüyor bunu (İn Köyü, 42 yaş, Erkek).

Anlatılarda da görüldüğü gibi, tehcir/soykırım gibi olaylar döngüsü, savaş meydanlarında gerçekleşmemiştir. Bu olaylar, Hozat Ermenilerinin de karşılaştığı gibi, ilçe/kaza çıkışlarında, vadiden geçen yolun kenarında, uçurum kenarlarında, kaçıp saklandıkları çalılıkların, kayaların, mağaraların diplerinde meydana gelmiştir. Dolayısıyla Hozat Ermenileri buralarda ve köylerindeki ev ve kiliselerinde yakılmak suretiyle katledilmişlerdir. Etnik temizlik, yani etnik olarak tanımlayarak yok etme girişimi 1938'de devam etmiş ve Hozat'ta 1915'ten geriye kalabilen Ermenilerle birlikte diğer yerli halk da [Kırmanc (Zaza)-Alevi (Kızılbaz)-Kurmanc (Kürt)] 1938 Katliamı'na dahil edilmiştir. Ancak anlatılarda, Hozat Ermenilerinin her iki dönemde de katledildiği, dolayısıyla çifte bir zulmün yaşatıldığı belirtilmektedir. Hozat'ın İn Köyü'nden bir görüşmeci durumu şu cümle ile aktarmıştır: “38'de de bizim milleti kırmışlar. 1915'te de 1938'te de Ermenileri kırmışlar” (Erkek, 83, İn Köyü). 1938'de yaşananlar, Zimmek Köyü'nden olan Sarkis Gregoryan'ın anılarında çok daha ayrıntılı bir şekilde yer almıştır:

“Yıllardan 1938, yaz sabahıydı. Günlerden pazardı. O zaman bizim köyde davar nöbeti güdülüydü. O gün davar nöbeti bizim ailenindi... Sabahleyin köyün üstünde davar otlatırken, bir de baktık ki, bir gürültü kopmaya başladı. Köyde ne kadar kadın, erkek ve çocuk varsa hepsini toplamış bize doğru getiriyorlardı. Biz iki kardeş de kendiliğimizden gidip onların arasına karıştık... Askerler bizleri top-

⁴⁷ Anita Toutikian ile yapılan röportaj, *A.g.e.*

lu olarak köye 4-5 km uzaklıktaki dağa götürdüler. Orada erkekleri ayırdılar. Erkeklerin bellerindeki kuşakları söktüler ve birbirlerine bağladılar. On beş yaşından küçük erkekleri ise kadınların yanına bıraktılar. İşte ben o zaman tam 12 yaşındaydım. Beni kadınların içinde bıraktılar. Erkekleri bizden 200 metre uzağa götürdüler... Aradan 5 dakika geçmeden erkeklerin götürüldüğü taraftan silah sesleri geldi. Zaten etrafımıza makineli tüfekler kurmuşlardı. Erkeklerin bulunduğu taraftan gelen silah seslerinden iki dakika sonra ateş etmeye başladılar... Dört tarafımızda kurulan makineli tüfeklerle kadın topluluğuna durmadan ateş ediyorlardı. Silah sesleri kesildikten sonra sağ kalanları süngülemeye başladılar. Ben vurulanların altında kalmıştım. Bana hiç kurşun isabet etmemişti. Askerler bizi süngüledikleri zaman ölü numarası yaptım ve ölü vaziyette yattım”.⁴⁸

1938 yılının çocukları olanlar yaşlılar, anlatılarında, çocukken katliamdan, öldürülmekten nasıl kurtulduklarını aktarmıştır. Bu, öldürülenlerin altında kalarak ya da yerde cansızmış gibi bir vaziyette yatarak ölü numarası yapmak, kaçmak, çalıkların, kayalıkların arkasına sığınmak gibi stratejiler öne çıkmıştır.

“Ev”in* Yıkımı

1938’den geriye kalabilen Hozat Ermenileri, 1915’teki gibi, ama bu sefer daha derinlemesine bir tehcir ve sürgün günleri ile karşı karşıya kalmıştır. Çünkü 1938’de, onlarla beraber Hozat’ın diğer yerli halklarından geriye kalanlar da [Kırmanc (Zaza)-Alevi (Kızılbaş)-Kurmanc (Kürt)], tehcir ve sürgün kervanlarındaydılar. Sürgün boyunca yollarda öldürülenler, yapılan insanlık dışı muameleler ve çekilen bütün maddi manevi imansızlıklar, sürgünü yaşayanların tanıkları sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Hozat’ın Ergen Köyü’nden olan aile büyüklerinin sürgüne dair anlattıklarını Anita Toutikian şu şekilde aktarmıştır:

“Erganlı üç Ermeni aile, bir bedel ödeyerek, 1938 Dersim Katliamı’ndan kurtuluyor. Bu bedel evlerini ve inançlarını kaybetmek

⁴⁸ Anlatıcı: Sarkis Gregoryan, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, ss. 22-24.

* Başlıktaki ev metaforik anlama sahiptir, memleket ya da toprağın bir yuva olduğu düşüncesinden hareketle bu isimle tarif edilmiştir.

oluyor. Kurtulan ailelerin erkekleri, Bebek, Bijo ve Hovnathan, kuzenler. Bir kez daha, geride evlerini, isimlerini, inançlarını bırakıp, oradan sürülüyorlar. Onlara yeni isim veriliyor ve Müslümanlaştırılıyorlar. Kadınların başları, trenlere bindirilmeden önce askerler tarafından tıraş ediliyor. Hırıpsime, bağırarak, tekme atarak, kendi saçına dokunmalarına izin vermiyor. Erkekler ve kadınlar ayrı trenlere bindiriliyor ve birbirlerinden ayırmak için her durakta bir aile bırakılıyor... Hovnathan ve Hırıpsime, Bolu yakınlarında bir köyde bırakılmış. 10 yıl, o köyden ayrılmalarına izin verilmemiş. Hovnathan, bu zor 10 yıl boyunca her gün polis istasyonuna gidip imza veriyor. Tüm sürülenler gibi, orada olduklarını bildirmek için, bunu her gün yapmak zorundalar. Ve bazen polis istasyonuna gitmek, tüm gün sürüyor. Bu köye bizimkiler 'aşağı memleket' derlerdi. Toprağın ekilebilir hale gelmesi için, tüm çocuklar, her gün engeli toprakta taşları topluyorlar. Ayakkabıları yok. O zaman sekiz yaşında olan annemin, ayağının altında hâlâ izler vardır".⁴⁹

Bauman'ın tam da tarif ettiği gibi, ulus-devlet ve onun milliyetçilik stratejisi, "rahatsız edici kategorinin, rahatsız ettiği grubun ülkesinden çıkarılmasını ister ve koşulların buna elvermediği durumlarda ise, rahatsız edici kategorinin fiziksel olarak yok edilmesini ister. Dolayısıyla, kovulma ve yok etme, yabancılaştırmanın, birbirine dönüşebilen iki yöntemi"⁵⁰ haline gelir. "Rahatsız edici" bir kategoride bulunan Ermeniler, Hozat'tan Batı'ya doğru yol alan tren vagonlarında, belki de hayatlarındaki en uzun günleri geçirmiş ve bu uzun yolculuk kendilerine, varlıklarına oldukça yabancı olan kentlerde son bulmuştur. Yani tehcir ve sürgün uygulamaları, yabancılaştırma stratejisiyle iç içe ilerlemiştir. Hozat Ermenilerinin her biri, Batı'da farklı şehirlere bırakılmış ve burada kendilerinden arındırılmış bir yaşama, yani yaşamsızlıkla baş başa kalmıştır. Yukarıdaki anlatıda, sürgün Bolu'da noktalanırken, yapılan bu görüşmede sürgün Manisa'nın Soma ilçesinde son buluyor: "*Bizim akrabalar Çemişgezek'te de varmış, onlar sürgüne gitmişler, Soma'ya filan. Babam da, bizim Ergen'de akrabalarımız var, onların yanına gitmiş, orda büyümüş. Babamın adı Lillo.*

⁴⁹ Bkz. Anita Toutikian ile yapılan röportaj. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11518/nakislara-islenen-dersim-tarihi>, 07.07.2015.

⁵⁰ Zygmunt Bauman, *Modernite ve Holocaust*, Sarmal Yayınevi: İstanbul, 1995, s. 95.

İn Köyü'nde bir tek biz kalmışız (Erkek, 42, İn Köyü). Sürgün yerlerindeki yıllar, bütün sürgünlerde olduğu gibi, Hozat Ermenileri için de çok kolay geçmemiştir. Hozat'tan Uşak'a sürülen bir anlatıcı oradaki hayatta kalma/baş etme stratejisini şu şekilde aktarmıştır:

“Uşakta bizim Ermeni olduğumuzu kimse bilmiyordu. Bulduğumuz köyün muhtarı belki biliyordu. Bizim isimlerimizi otomatikman değiştirmişlerdi. Mesela benim adım Mehmet, soyadım Yıldız. Babamın adı Ali, abimin adı Hıdır olmuştu!... Cami için zorlama yoktu ama zorlamadan daha beterd. Haliyle takip ediliyorsun. Onlar oruç tutuyor, sen tutmuyorsun. Doğrusunu söylemek gerekirse ben camiye de gittim. Fakat oraya günahım affolsun diye değil, bir nevi zorunluluktan. ‘Sen niye camiye gitmiyorsun’, demelerini istemiyordum... Babam da iki sefer gitmiş. Ama o da isteyerek değil. Mecburiyetten gitmiş. Bir şekilde mecbursun. Orada Dersim tarafına benzemiyor insanlar”.⁵¹

Bu anlatıda da görüldüğü gibi, Hozat Ermenileri, sürgünde bir yandan yaşayabilmenin derin çıkmazlarıyla baş ederken, diğer yanda benliklerinin, kimliklerinin gözlerinin önünde başka/yabancı kimliklere eklenmeye zorlandığını görmekteydiler. Yani Ermeniler, sürgünde, Edward Said'in de belirttiği gibi, “kesintili bir var olma durumu”nu⁵² yaşamışlardır. Hozat Ermenileri sürgün yılları sona erdikten sonra, ya sürgün edildikleri yerde kalmış, ya sürgün yerinden başka bir yerleşim yerine (ülke, şehir, kasaba...) taşınmış ya da Hozat'a köylerine geri dönmüşlerdir.

“Sürgün döneminden sonra hayatlarını ‘asli evlerine’ (Hozat'a) geri dönerek devam ettirmek isteyenler, döndüklerinde gerçekte böyle bir ‘eve’ sahip olmadıklarını görmüşlerdir: *‘Bizim ev sözde bize verilecekti. Fakat evimize giren kişi tutup evimizi satmış. Bunun üzerine babam ayrıca bir ev yaptı ve orda kaldı. Önceden köylüler bizi iyi karşıladılar, sonradan işler değişti’*”.⁵³ Bir başka anlatıdaysa sahip

⁵¹ Anlatıcı: Kevork Garbisyan, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, ss. 106-107.

⁵² Edward Said, “Reflections on Exile”, Russell Ferguson, Martha Gever, Trinh T. Minhha ve Cornel West (der.), *Out There, Marginalization and Contemporary Cultures* içinde, MIT Press, Cambridge, Mass, 1990, ss. 357-363.

⁵³ Anlatıcı: Kevork Garbisyan, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, s. 108.

olunan toprakların sürgünden döndükten sonra köydeki komşular tarafından nasıl ellerinden alındığı şöyle ifade edilmiştir: “*Dayım Hıdır’a ‘Aleviler size baskı yapıyorlar mıydı, malınızı alıp öldürüyorlar mıydı’ diye sorduğumuzda ‘Oğlum’ derdi; ‘Mahalle baskısı gibi bir baskı vardı. Yani arazilerimizi elimizden almaya çalışıyorlardı. Yanımızda sınırı olanlar tarlasını her sene bir iki metre bu tarafa getirir, tarlamız böylece yok olurdu. Onun için Ermenilerin çoğu gitti. Yani anlayacağınız fiziki direk bir baskı yoktu. Eskiden sınır taşlarla belirleniyor ya; taş burada diyor, bir sene sonra bir metre buraya doğru, iki metre buraya doğru... Sonra bakıyorsun elde tarla kalmıyor. E sen desen, itiraz etsen, Aleviler çoğunlukta. O yüzden adam oraya buraya kaçıp gidiyor ve bir daha geri dönmüyor’*”.⁵⁴ Bu anlatıyla beraber, katliamların ve sonuçlarının toprak gaspları tarihinin önemli bir sayfasını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Gaspçılar, köylülerin mülklerini ele geçirmenin yollarını ararken esas olarak bu insanların korkularından ve yoksulluğundan istifade etmiş ve köylülerin kendilerini korumakta nispeten zayıf olmalarından cesaret almışlardır.⁵⁵

Hozat Ermenileri, bu metaforik “asli ev” yitiminden başka, bir de kimlik yitimiyle karşı karşıya kalmışlardır. Ergen Köyü’nden kadın görüşmeci, bu durumu şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Babamın tarafından Ermeni’yim. Ben başkalarından duydum, bize komşular konuştu öyle öğrendik. Hayvabagh ve Agabagh dedem ve nenemin adı. Babam hiç konuşmadı. Bizim çocuklar da bilmiyor* (Kadın, 51 yaş, Ergen). Burada, aidiyetin aile içerisinde değil, dışardan yönetildiğine tanık oluyoruz. Kriminalize edilen Ermeni kimliği, ailenin hafızasından çıkmış ama sokağın hafızasındaki yerini güçlü bir şekilde korumuştur. Bir başka görüşmeci bu durumu gayet açık bir şekilde ortaya koymuştur: “*Biz Aleviyiz, insan korkuyor Ermeni olmaya. Bize diyorlar siz Ermeni’siniz, biz diyoruz niye öyle diyorsunuz. Evvelki sene burada bir kadının çocuğu bizim çocuğa vurdu, ben de dedim neden vuruyorsun öyle, dedi ki siz Ermeni’siniz, ben de dedim ben kabul etmişim he* (Kadın, 51 yaş, Ergen). Burada da, Hozat Ermenilerinin kimliklenme deneyimlerinin Kırmanc-Alevi kimliğine

⁵⁴ Anlatıcı: Murat Er, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, s. 123.

⁵⁵ Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim, İstanbul, 2013, s. 258.

asimile olmalarıyla sonuçlandığına tanık oluyoruz. Yani kendi azınlık grupları ile ne kadar zayıf tanımlanırlarsa, diğer gruplara o kadar çok yaklaşıklarını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle Alevilikle kimliklenme diğeri ile kimliksizleşmeyi getirmiştir. Zimmek Köyü'nden bir görüşmeci annesinin kimliksizleşme deneyimini şöyle aktarmıştır: “*Baba tarafından Aleviyiz, anne tarafım ise Ermeni'dir. Annem bize hiçbir şey anlatmıyordu. Ermenilikle ilgili de Dahaama annem zaten Alevileşmişti* (Erkek, 63 yaş, Zimmek Köyü)”.⁵⁶ Dolayısıyla Ermeni kimliği, tedirgin edici ve yabancı bir suskunluk dili haline gelmiştir. Kimliği ile ilgili tanımlamalar yapmak isteyen bir başka görüşmeci, parçalı haldeki kimliğini birleştirme çabası içine girmiştir: “*Biz Zazaca konuşuyoruz, Aleviyiz de. Şimdi köyde Ermeni aile yok da, ama bize bütün köylüler Ermeni der, Sülüköğulları derler bize, Ermeni soyundan geldiğimizi söylerler. Köyün yerlisi biziz*” (Erkek, 42, İn Köyü). Bu belirsizlik, damgalanmış bireyin, yani Hozat Ermeni'sinin, sadece muhtelif kategorilerden hangisine yerleştirileceğini bilmemesinden kaynaklanmaz. Aynı zamanda, yerleştirildiği kategorinin olumlu olduğu hallerde dahi diğerlerinin içten içe onu sahip olduğu damga üzerinden tanımlayacaklarını bilmesinden ileri gelir.⁵⁷

Sonuç

İnsanları, kültürleri ve hayatları zor ve şiddet kullanarak dağıtan soykırım projelerinin en önemli amacı “şeytanileştirilen” toplumun/bireyin varlığını fiziksel olarak ortadan kaldırmaktır. Ama bununla birlikte, o toplumun/bireyin hafızasını da yok etme amacı taşır. Hozat Ermenilerinin bugünlere taşınan anlatısal tanıklıkları, soykırım projesinin en önemli amaçlarından birinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Çünkü Ermenilerin Hozat'ta yaşadıkları, sürgün süreci ve sonrasına dair tanıklıkları ve sonraki kuşaklara aktardıkları bütün anıları, belleğin yok edilemediğinin en büyük göstergesidir. Ermenilerin, şiddet dolu hikayelerle ikame edilen geçmişlerini unutmama ve bellekten silmeme hali, belki de, kayıpları iyi-

⁵⁶ Anlatıcı: Hüseyin Ayrılmaz, bkz. Kahraman, *A.g.e.*, ss. 115-116.

⁵⁷ Erving Goffman, *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Heretik, Ankara, 2014, s. 44.

leştirmek ya da sönümlendirmek adına, katledilenlere karşı ruhsal, toplumsal ve siyasal görevleri olarak da görülebilir.

Hozat, Ermeniler için hem savunmasızlık hem de güvenlik simgesiydi. Savunmasızlardı, çünkü nereden, ne tür tehlike ile karşılaşacaklarından habersizlerdi, üst üste üç dönem boyunca saldırıya uğramaları ve katledilmeleri bunun en önemli kanıtıdır. Ama bir yandan güvende de hissediyorlardı, çünkü aşiret bazında ya da bireysel anlamda karşılıklı/karşılıksız koruma ve işbirliği içerisinde hayatta kalabilmişlerdi. Ancak, bu hayatta kalmanın bedelini yakınlarını, evlerini, kimliklerini kaybederek, yani bir nevi yaşamsızlığa mahkûm olarak ödemişlerdir. Sürgün sırasında ve sonrasında, kendi hayatlarından, kültürlerinden, dillerinden kopmuş ve gittikleri yerlerde köksüzlüğe kök salmışlardır.

Kaynakça

- Antranik (2012), *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras, İstanbul.
- Bardizaktsi V., B. Natanyan ve K. Sırvantsdyants (2010) *Palu-Harput 1878 Cilt II/Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, Derlem, İstanbul.
- Bauman, Z. (1995) *Modernite ve Holocaust*, Sarmal, İstanbul.
- Bruinessen, M.V. (2003) *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim, İstanbul.
- Cengiz, B. (2010) Mikail Aslan ile röportaj, *Agos*, Sayı 747, 23 Temmuz 2010.
- Çalışlar, İ. (2011), *Dersim Raporu*, İletişim, İstanbul.
- Düzgün, M. (1992) *Dersim Türküleri: Tayé Lawiké Dêrsimi*, İstanbul, Berhem.
- Ermenistan Ulusal Arşivi, (2014) *Kedername/Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı 1915*, Hayatta kalanların tanıklıklar, Belge, İstanbul.
- Goffman, E. (2014) *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, çev. Ş. Geniş-L. Ünsaldı-S.N. Ağırnash, Heretik, Ankara.
- Gül, A., Özdemir A.R. (2014) *Dersimliler Ermeni mi?*, İdil, İstanbul.
- Gündoğdu, C., Genç V. (2013) *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, İstanbul, Kitap.
- Günday, B.F. (2016) *“Adın Perihan Olsun”*: *Diyap Ağa'nın Torunu Ané Hatun'un Hikayesi*, İletişim, İstanbul.
- Hayreni, H. (2015) *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge, İstanbul.
- Jacobsen, M. (2001), *Diaries of A Danish Missionary Harpoot 1907-1914*, Gomidas Institute Books, Princeton and London.

Kahraman, M. (2015) *Gökyüzünü Kaybeden Kartal: Dersimli Gregoryan Ailesinin Anıları*, İstanbul, İletişim.

Kevoorkian, R. (2015), *Ermeni Soykırımı*, İletişim, İstanbul.

Kevoorkian, H.R., Paboudjian, B.P. (2012), *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras, İstanbul.

Klein, J. (2012) "Social relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915", ed. Jongerden J. ve Verheij, J. *State Tribe and Dynasty and the Contest Over Diyarbekir at the Turn of the 20th Century* içerisinde, Brill, Leiden.

Klein, J. (2013) *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim, İstanbul.

Nişanyan, S. (2011) *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Değiştirilen Yeradları*, TESEV İstanbul.

Riggs, H.H. (1997), *Days of Tragedy in Armenia*, Michigan Gomidas Institute.

Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Umum Müdürlüğü (1929) 28 Ekim 1927 Umumu Nüfus Tahriri, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.

Türkyılmaz, Yektan,(2017) "Asmên ra Roz Vîneto: Yimami'nin Ağrıları Soykırım İncelemelerine Neleri Hatırlatıyor?", *Bianet*, 06.05.2017.

Uluğ, H. Naşit (1938), *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

<http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/sandjak-of-dersim/locale/demography-part-i.html>.

Anita Toutikian ile yapılan röportaj. Bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11518/nakislara-islenen-dersim-tarihi>, 07.07.2015.